

VALLBY

FRILUFTSMUSEUM

Lärarhandledning och karta för rundvandring med skolklasser bland museets fornlämningar

Äldre stenålder 10 000-4100 f.Kr.

Yngre stenålder 4000-1800/1700 f.Kr.

Bronsålder ca 1800/1700-500 f.Kr.

Järnålder 500 f.Kr.-1050 e.Kr.

Station 1: Bakom grishagen vid fornlämning 53:4 Stensättning

Placera klassen på stensättningen som ligger i typiskt krönläge. Hela Vallby Friluftsmuseum ligger på en höjd. Under bronsåldern hade det som är museet idag höjt sig ur vattnet. Visa på den omgivande golfbanan och berätta att det som idag är Mälaren då var en havsvik.

Om landhöjningen

Under yngre stenåldern var havsnivån 35-40 meter högre än idag. Då låg det här under vatten, liksom det mesta av Västerås. Under yngre järnålder var havsnivån fem meter högre än idag och i stort sett hela det som är Västerås hade rest sig ur vattnet. Mälaren avsnördes till en insjö först omkring för 1000 år sedan (på vikingatiden). Bebyggelsen i Västerås stad var betydande redan under bronsåldern. Här i närheten finns exempel på det. Rester av en boplatz från bronsåldern har hittats på Trumslagarbacken. I Rocklunda-skogen finns monumentala gravrösen av den typ som brukar dateras till bronsåldern.

Stensättningen som ni står på är en grav. Försök se vilken form graven har.

Station 2: Fornlämning 53:1 skålgropar

Låt eleverna leta rätt på de 10 stycken skålgropar som är inhuggna i berghällen. Skålgropar är den vanligaste typen av hållristning. Hållristningarna berättar om vad man trodde på och hur man levde på den tiden när vi ännu inte hade något skriftspråk och inget papper att skriva på.

Om skålgropar

Skålgropar är de vanligaste hållristningarna under bronsåldern. Man har antingen använt en huggsten eller mejsel för att skapa groparna, de har sedan slipats av med tiden. De kan vara från 5 mm till 30 cm i diameter. Djupen kan variera från 1 mm till 5 cm. De kan hittas ihop med andra hållristningar eller separat.

Man har tolkat skålgroparna så att de spelat en viktig roll inom fruktbarhetskulten. Man kan kanske ha malt sädeskorn i dem. Det kan även ha funnits andra användningsområden. Oftast är skålgroparna från bronsåldern men de kan både vara äldre och yngre.

Vilka motiv brukar annars finnas på hällristningar?

Fötter - är en av de äldsta symbolerna på hällar. Avbildas ofta i par. Vad kan de betyda?
Fotspår av gud/gudinna eller kanske den dödes vandring till dödsriket?

Människor - kan se olika ut men ofta är de streckfigurer med långa ben.

Skepp - eller föreställer det slädar?

Vagnar - solvagnar som dras av en häst.

Djur- till exempel oxar, vargar, hundar, hjortar, hästar, fåglar och ormar.

Vapen - yxor, spjut, svärdsskidor och pilbågar

Cirklar

Träd - till exempel granen var ett heligt träd. Träden var länkar mellan den undre och den övre världen.

Årder - människor som håller i ett årder spänt bakom oxar exempelvis. (Årder är en ålderdomlig typ av plog).

Station 3: Fornlämning 53:3 skålgropar, 30 små och 3 stora

Dessa två stenblock med skålgropar är flyttade hit. Be barnen räkna. Berätta om hur man använde skålgroparna som "älvkvarnar" i senare tid.

Om skålgropar som älvkvarnar

De skålgropar som tillverkats under forntiden gav upphov till föreställningar under senare århundraden. Älvkvarnar brukade man kalla det som arkeologerna nu kallar skålgropar. Det fanns en föreställning att skålgroparna var kvarnar gjorda av älvorna.

Man offrade i älvkvarnar för att bota de sjukdomar som man trodde orsakades av älvor och då främst älvablåst eller älvabläst, det vill säga nässelutslag. Man tillverkade små dockor av bland annat hår, naglar och delar av kläder från den sjuke. Dessa dockor offrades på en skålgropssten under tre torsdagskvällar i rad. I samband med detta smordes även skålgroparna med ister, talg eller smör. Man kunde även offra knappnålar och mynt i skålgroparna. Man smörjde ofta en torsdagskväll tre gånger motsols med lite svinfett på en yllelapp och läste en besvärjelse " jag smörjer sten för att läka kött och ben".

Om älvor i folktron:

Älvorna kunde ha olika utseende, ibland som ett tvåårigt barn, ibland som grodor, råttor eller flugor. Ibland såg man dem inte alls. De hade oftast vita kläder. De var väsen som var farliga och kunde ge sjukdomar. De kunde ses dansa i en ringdans. Ringar i gräset som bildas av vissa svamparter ansågs vara älvdansar. Det finns inte så många sägner om älvor men de som finns kan handla om hur någon dras in i älvadansen och därefter blir långvarigt sjuk eller tappat förståndet.

Som så ofta inom folkmedicinen gällde lika botar lika. Så om man fått utslag, så kallat "älvablåst" tog man ett kärl med vatten och blåste i det genom ett litet rör, helst en nässelstjälk. Tack vare denna motblåsning blev vattnet laddat med magisk kraft och hade förvandlats till en bra medicin mot älvablåsten. Det var bara att badda med blåst vatten på det onda stället och vänta på att den sjuke skulle bli frisk.

Station 4: Fornlämning 54:1 Hög med plundringsgrop

När en hög ligger ensam så är den ofta äldre än när de ligger samlade många tillsammans. Högen är en av gravtyperna under järnåldern. Den här högen och många andra har plundringsgropar uppe på toppen. Här har skattsökare försökt att gräva sig ner för att hitta skatter men det är inte alltid gravarna innehåller särskilt dyrbara saker.

Prata med eleverna om att det är olagligt att gräva eller på andra sätt skada gravar eller andra fornlämningar. Om man hittar ett föremål i eller vid en fast fornlämning är man dessutom skyldig att lämna in föremålet till Riksantikvarieämbetet, länsmuseum, länsstyrelsen eller polismyndigheten eftersom alla sådana föremål tillhör staten (läs mer i Lag 1988:950 om kulturminnen med mera).

Olika gravtyper under järnåldern

Yngre järnålderns gravfält i Västmanland utmärks av övertorvade stensättningar och högar, men även resta stenar och treuddar kan förekomma. Det är ganska vanligt att gravarna (rösen, högar och hållkistor) används flera gånger. Nya gravar kan också läggas över gamla.

Vad innehåller gravarna?

Gravar som innehåller vapen, sporrar och ryttarutrustningar förekommer fram till omkring år 1050. Vapengravarna är stensättningar med antingen brand- eller skelettgravar. Rika kvinnogravar har hittats med guld, brons och pärlor. Kvinnor placerade i båt läggs inom eller i kanten av äldre stensättningar. Man kan också finna lerkärl och bröd i gravar. De kan också innehålla knivar, spjutspetsar, pilspetsar och djurtänder.

Kan det vara så att den som gravlagts i en synlig grav hade högre status än den som gravlagts i en icke synlig grav? Uppförandet av gravhögar upphör under sen vikingatid.

Station 5: Fornlämning 55:1 Jämmerungshögen och gravfält med 20- talet fornlämningar

Ställ eleverna uppe på den högsta högen och berätta sängen om Jämmerung. Här i området runt högen finns också sexton stensättningar, en treudd, en skeppssättning och en rest sten. Leta tillsammans och se hur många ni kan hitta! Om ni kan hitta treudden kan man göra den tydlig genom att ställa tre barn på varsin sten vid treuddens spetsar.

Sängen om Jämmerung.

Sängen berättar att i forntiden har ett fältslag stått här. De stridande härarna stod på var sin sida om Svartån. En prins Jämmerung som var med i striden blev dödad nere på ängen på åns vänstra sida. Han begravdes här i kullen som efter honom fått sitt namn. Man har sett eld lysa vid nedersta eken vid kullens fot om nätterna. Det kanske är Jämmerung som vaktar sin grav.

Vi kan se att gravhögen har blivit plundrad för länge sedan och därför är här en djup grop. Man har letat efter en skatt. Vad tror ni att man hittade? En gång sägs det att när gravplundrarna höll på och grävde så rullade en av de stora stenarna ner för den branta backen och långt ner på gårdet. Av bullret blev plundrarna så rädda att de tog till flykten. Man brukade också säga att de som letade efter en skatt i en gravhög skulle vara alldeles tysta, så man ett enda ord högt skulle skatten försvinna... En annan sängen berättar att där museet nu ligger låg en gång Vallby by. Den hette då Dalbo och brändes ner av fienden vid ett stort slag, som lär ha stått här.

Station 6: Milstolpar och Gästgivaregården i Hemmingsbo

Det tog lång tid att ta sig fram i Sverige förr i tiden. På 1700-talet kunde en resa med häst och vagn från Helsingborg i Skåne till Stockholm ta mellan sex och tio dagar!

Ett slags modernare fornlämningar som finns på museet är de tre milstolparna i sten och järn. Milstolpar är en slags vägskyltar som användes i Sverige mellan åren 1649 och 1877. De visade hur långt det var till nästa gästgivaregård. Det skulle vara två mil mellan varje gästgivaregård. På den svarta milstolpen i gjutjärn målad med guldfärg står det $\frac{1}{4}$ mil, som är avståndet till nästa gästgivaregård och GIII som visar vilken kung som regerade (Gustav III) samt året 1779 då stolpen sattes upp. De andra två milstolparna är av sten och märkta med året 1833 samt $\frac{1}{2}$ mil.

Vid gästgivaregården kunde man vila, äta och byta häst och vagn. Längs Kopparbergsvägen, den väg som gick från Västerås upp till Falun, fanns flera gästgivaregårdar eller skjutshåll som de också kallades.

En av de gästgivaregårdar som låg längs den vägen var gästgivaregården i Hemmingsbo som nu finns här på museet. Byggnaden ligger på torget och är den röda tvåvåningsbyggnaden mitt emot den gröna Tenngjutaregården. 1878 lades gästgivaregården i Hemmingsbo ner. De nya järnvägarna gjorde att människors resande förändrades och många resenärer föredrog att övernatta på de mer bekväma hotellen i städerna.

